

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez. A meglehetősen egyenlőtlenül feltárt erdélyi nyomdászattörténetnek homályos részletekben különösen bővelkedő fejezete a szebeni officina XVI. századi működése. Így mindjárt a nyomda létesítésének időpontját illetően tapasztalható bizonyos tisztázatlanság. A román tudományosság számára mindmáig izgató kérdés az is, hogy a legelső román nyelvű nyomtatványnak tekinthető lutheránus szellemű katekizmust 1544-ben a szebeni sajtón állították-e elő vagy sem. Az alábbi sorok a XVI. századi szebeni nyomdászat e két legtöbbet vitatott kérdése tisztázásához óhajtanak hozzájárulni új adatokkal és szempontokkal.

GULYÁS közismert összefoglalása¹ után is akadnak kutatók, akik nem fogadják el azokat a közvetett bizonyítékokat, amelyeket a régebbi kutatás sorakoztatott fel annak igazolására, hogy Szebenben — legalábbis 1529—1530-ban — könyvsajtó működött.² Johann SEIVERTnek (1735—1785) Georg SOTERIUS († 1728) kézíratos bibliográfiai munkájára visszamenő értesülése szerint 1529-ben Thomas GEMMARIUS helybeli iskolamester, a következő esztendőben pedig Sebastian PAUSCHNER orvos jelentetett meg Szebenben egy-egy könyvet.³ Jóllehet e kiadványokból napjainkig egyetlen példány sem maradt fenn, a SOTERIUS—SEIVERT-féle értesüléseket mégis hiteleseknek kell tekintelnünk azóta, hogy PAUSCHNER könyvének előkerült egy XVII. századi kézíratos másolata.⁴ A szebeni nyomda 1529. évi léte azon az alapon sem vonható kétségbe, hogy GEMMARIUS már 1526-ban meghalt, és ennél későbbi időpontban már semmit sem publikálhatott.⁵ A szebeni iskolában használt és jelenleg egyetlen példányban sem ismeretes latin grammatikáskát ugyanis az ő halála után Markus PEMPLINGER szebeni királybíró fia szintén kinyomathatta elhunyt tanítómesterével való kapcsolata emlékére. Annál is inkább érdekelében állott ezt megtenni, mert GEMMARIUS e munkáját éppen neki ajánlotta. A GEMMARIUS-féle 1529. évi kiadvánnyal kapcsolatos XVIII. századi értesülések hitelességét vitató

¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 47—49. l.

² MOLIN, V.: *Interpretări noi în legătură cu catechismul de la Sibiu.* Mitropolia Ardealului. 1960, nr. 1—2. 45. l. PANAITESCU, P. P.: *Începuturile scrisului în limba română.* Studii și cercetări de bibliologie. V (1963), 112. l.

³ SEIVERT: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften.* Pressburg. 1785. A vonatkozó forrásrészleteket közli: TRAUSSCH, J.: *Wo und wann die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet wurde?* Kurz's Magazin. II (1846). 344—347. l.

⁴ TEUTSCH, Fr.: *Neue Beiträge zur Hermannstädter Buchdruckergeschichte.* Korrespondenzbl. Vereins siebenbürg. Landesk. VIII (1885). 121—123. l. RÉVÉSZ Béla: *Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch-sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts.* Arch. Gesch. Med. IV (1911). 282—300. l. BORSA Gedeon: *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái.* Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 1963. 27. sz. 257—271. l.

⁵ Arch. Vereins siebenbürg. Landesk. X. 1872. 338., 342. l.

véleményekkel szemben azonban legnyomósabb érvként az hozható fel, hogy a szebeni nyomda létezése már 1528-tól fogva bizonyítható.

A BIANU és HODOŞ által a *Régi Román Könyvtár* anyagáról összeállított és több mint félszázada közkézen forgó bibliográfiában⁶ — érthetetlen módon — mindmáig észrevétlen maradt a szebeni nyomda létezésének eddig legkorábbi és leginkább kézzelfogható bizonyítéka. Az említett könyvészet első kötetének 78. lapján reprodukció látható, mely a román könyvkiadás XVI. századi történetéből ismert LŐRINC deák által 1579-ben Gyulafehérvárt nyomtatott ószláv nyelvű evangéliumos könyv (*evangheliar*) 150. foliójának versóját ábrázolja. A lap élén, a cirillbetűs szöveg felett, reneszánsz-ízlésű fejléc helyezkedik el, amelynek motívumai között első pillanatra értelmetlen írásjelek fedezhetők fel. Ha azonban a reprodukciót fejével lefelé fordítjuk, mindjárt fény derül a rejtélyes írásjelekre. A szedésbe fordítva behelyezett nyomdai dízen ugyanis, keretbe foglalva, latin betűkkel írt monogram (T. GR., vagy T. G. R., vagy G. T. R.) és 1528 évszám olvasható. E szerény és a szebeni nyomdászattal látszólag semmiféle kapcsolatban sem álló nyomdai dísz 1579. évi különös felhasználásának értelmezése segíthet tovább egy lépéssel a szebeni nyomda keletkezési idejének meghatározásában.

E fejlécen látható évszám vitathatatlanná teszi, hogy a nyomóducot félszázaddal a LŐRINC deák által történt másodlagos felhasználása előtt készítették. A latin betűs monogram és a reneszánsz motívumok nem hagynak afelől semmi kétséget, hogy e fametszetű nyomdai dísz eredetileg nem cirill, hanem latin betűkkel dolgozó officina felszereléséhez tartozott. E nyomódúc, illetve a rajta látható monogram értelmezését tehát a latin betűs nyomdászati történetének a keretei között kell megkísérelnünk. Ez a keret azonban még mindig túlságosan tág ahhoz, hogy közvetlen adatok híján — mai ismereteink mellett — minden kombinációt feleslegessé tevő bizonyossággal eldönthessük, hogy a fametszet eredetileg melyik műhely részére készült, illetve hogy a monogram kinek a nevét rejtí magában. A kérdéses nyomdai dísz ugyanis — sajnos — semmiféle olyan sajtóságot sem árul el, amely közelebbi lokalizálásához támpontul szolgálhatna. A fametsző közkeletű reneszánsz motívumokból alakította ezt a dúcot. Ábrázolása alapján tehát ugyanannyi erővel tekinthető helyi, erdélyi produktumnak, mint külföldi import-cikknek. Csupán csak a vonalvezetés nehézsége és a faragás vaskossága szól amellett, hogy inkább helyi készítménynek tartjuk, mint importnak.

Az sem látszik valószínűnek, hogy e nyomdai dísz évtizedekkel elkészülése után — mondjuk 1575 táján, a szebeni nyomda újjászervezése során — került volna Erdélybe. Értelmetlen dolog lett volna ugyanis ilyen hétköznapi, szerény nyomdai dísz importálni, amelynek ódsiságát a rajta levő évszám szintén hirdette. Különben is melyik lett volna az az erdélyi nyomda, amelyik a kérdéses fametszetet importálhatta? A legújabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy mind a brassói HONTERUS—WAGNER, mind pedig a kolozsvári HOFFGREFF—HELTAI, majd pedig a váradi és gyulafehérvári HOFFHALTER-nyomda a XVI. század közepén igen igényesen és korszerűen díszítette kiadványait.⁷ A szebeni officina az egyetlen erdélyi műhely, amelynek e korbeli díszítési gyakorlatát egyelőre még nem ismerjük. Az azonban mégsem látszik hihetőnek, hogy a szebeniek a szóban forgó elavult fametszet színvonalán álló, igénytelen ducok importálásával akarták volna versenyképesé tenni vállalkozásukat a brassói és a kolozsvári könyvkiadással szemben. Már csak azért sem, mert hiszen ilyen színvonalú díszeket a helyi mesterekkel szintén készíttethettek volna. Az erdélyi nyomdászati egykorú körülményei tehát meglehetősen valószínűtlenné teszik a LŐRINC deák által használt dúc nyugatról való impor-

⁶ *Bibliografia românească veche*. Bucureşti, 1903. I.

⁷ SOLTÉSZ Zoltán: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 29—38., 50—73., 82—90. l.

tálását. Persze a fametszet eredetére vonatkozó közvetlen adatok hiányában teljes bizonyossággal az importálás lehetőségét sem lehet elvetni. Azonban ilyen feltételezés esetében is csak az 1575 körül újra munkába állított szebeni officinával kapcsolatosan lehetne a külföldről történt késői importot úgy ahogy valószínűsíteni.

Úgy véljük azonban, hogy a késői importálás feltételezésénél jóval kevesebb akadály van annak a — persze egyelőre szintén csak hipotétikus értékű — magyarázatnak, amelyik a dúcon látható 1528-as évszámot veszi kiindulási pontjául. Melyik az a nyomda Európának hozzánk közelebb eső tájain, amelynek az életében ez az esztendő valamilyen megörökítésre érdemesnek látszó momentumot jelenthetett? Így téve fel a kérdést, önkénytelenül is a szebeni nyomdára kell gondolnunk. A korábbi kutatás ugyanis eléggé meggyőzően valószínűsítette, hogy Szebenben 1529—1530-ban nyomda működött. A kérdéses díszlapon annál is inkább a szebeni officinával kell kapcsolatba hoznunk, mert a mondott időpontban Európának ezen a részén nem működött más nyomda a vitatott szebenin kívül. Ismeretes, hogy a XVI. századi nyomdák előszeretettel kezdték tevékenységüket az olcsón előállítható, gyorsan, könnyen és biztosan eladható falinaptárak kiadásával. Feltehető, hogy az eredetileg nyilvánvalóan nagyobb méretű nyomdai dísz első rendeltetése szintén ilyen egyleveles falinaptár ékesítése lehetett.⁸ Amennyiben ez a feltételezés egy későbbi szerencsés lelettel utólag beigazolódnék, e díszlapon a legelső szebeni nyomtatvány részére készített fametszetnek kellene minősítenünk. Bár a korai egyleveles nyomtatványok rendkívüli mértékű pusztulása következtében erre csak nagyon kevés reményünk lehet, e fametszetet — véleményünk szerint — addig is a szebeni nyomdászati legrégebbi közvetlen emlékének tekinthetjük. Az 1579. évi evangéliumos könyv e díszén ugyanis — nézetünk szerint — a szebeni officina legrégebbi felszerelési anyagából került — az alább tisztázandó úton — LŐRINC deákhhoz. Ez a fametszet tehát tipográfiai bizonyítékkal igazolja azokat a kutatókat, akik eddig is a szebeni műhelyt tekintették az első erdélyi nyomdának.⁹ Azáltal ugyanis, hogy a szebeni nyomda meglétét már 1528-tól kezdődően igazolja, nyilvánvalóan megerősíti az 1529—1530-ból való kiadványaira vonatkozó említett értesülések hitelét.

Egyelőre nem kevésbé bizonytalan talajon kell mozognia annak is, aki a tárgyalt monogramot óhajtja megfejteni. Az erdélyi nyomdászati kezdeteiről szóló értesüléseink ugyanis annyira szórványosak és bizonytalanok, hogy a kutatónak alig állanak rendelkezésére olyan szilárd tények, amelyekhez mérve ellenőrizhetné hipotézisének teherbíróképességét. Két dolog mégis vitathatatlanul tekinthető: 1. E monogram értelmezése jelenlegi ismereteink mellett is feltétlenül megkísérelendő, hiszen általa esetleg az erdélyi nyomdászati egyik úttörőjének személyére vetődhet némi fény. 2. A megfejtést olyan személyek körében kell keresnünk, akiknek a szebeni, illetve az erdélyi nyomdászati kezdeteiben játszott valamelyes szerepét az eddigi kutatás már valószínűsítette.

E korszak nyomdai díszain előforduló monogramok rendszerint a fametszőre, ritkábban a könyv nyomtatójára, egészen kivételes esetekben a kiadvánnyal kapcsolatos más személyre (pl. patrónusra) utalnak. Minthogy a képzetesebb nyomdászok gyakran maguk is értettek valamelyes mértékben a fametszéshez (pl. nálunk HONTERUS és HOFFHALTER), gyakran ugyanaz a monogram egyszerre jelölte a metszet készítőjét és a könyv nyomtatóját. Bár a monogramokat általában a (család-, kereszt-, olykor az elő-)

⁸ BORSA Gedeon levélben közölt szíves szakvéleménye alapján.

⁹ GULYÁS: I. m. 47—48. l. MICHAELIS, F.: *Der sächsische Ursprung der ersten rumänischen Druckschriften*. Siebenbürg. Vierteljahrsschr. LX (1937), 277. l. CRĂCIUN, I.: *Catehismul romănesc din 1544*. Sibiu-Cluj, 1945—1946. 23—24. l.

név első betűjéből formálták, ismeretesek olyan kivételes esetek is, amikor a név második betűjét szintén bevonták a monogram kialakításába.¹⁰

Bár egyetlen és hozzá többféleképpen is olvasható monogram önmagában meglehetősen bizonytalan kiindulási pont, jobb híján élnünk kell vele. E monogram alapján mindenekelőtt azt a negatív megállapítást tehetjük, hogy Lucas TRAPOLDNER, akit az eddigi irodalom a szebeni officina megalapítójának vélt, minden valószínűség szerint nem tekinthető a legelső szebeni könyvnyomtatónak. TRAPOLDNERT eddig azon az alapon tartották a nyomdászat szebeni (és egyben erdélyi) meghonosítójának, hogy PAUSCHNER 1530-ban megjelent könyvének címlapján az ő neve szerepel nyomtatóként.¹¹ Ha azonban az 1528-ból való fametszetet tekintjük a szebeni tipográfia legkorábbi ismert emlékének, az azon látható betűket pedig a fametsző-nyomdász monogramjának, akkor annak tulajdonosában kell keresnünk a TRAPOLDNERT megelőző, hihetőleg tényleg a legkorábbi szebeni nyomdászt.

Nyilvánvaló, hogy újabb adatok előkerüléséig minden jelenleg lehetséges azonosítási kísérlet csak hipotézisként kezelendő, mégis úgy véljük, hogy alábbi értelmezésünk az eddigi ismereteinkkel összhangban áll, és ezért bizonyos fokú valószínűséggel rendelkezik. A szász annalsztika szerint, amikor HONTERUS 1533-ban Baseltől hazatért, magával hozta Theobaldus GRYFFIUS mester orvosdoktor és a könyvnyomtató művészet licentiatúsát, aki aztán segítségére volt a könyvnyomtatással kapcsolatos kérdésekben.¹² Ez az értesülés Andreas SCHERERnek, HONTERUS szebeni barátjának, adatszerúség tekintetében nem mindig pontos feljegyzéseire megy vissza. SCHERER az ide vonatkozó feljegyzésében is hibásan adja meg HONTERUS hazaérkezésének az időpontját. Értesülésének pontatlansága egyébként magának HONTERUSnak Váradról 1533. június 27-én a kassai nótáriushoz intézett levelével bizonyítható.¹³ Ebből ugyanis kiderül, hogy HONTERUS az utat Kassától Váradig nem GRYFFIUS mester, hanem két erdélyi kíséretében tette meg. E tipografus tehát nem vele együtt jött be Erdélybe, — amiként ezt a kutatók már korábban is megállapították.¹⁴ GRYFFIUS erdélyi szereplését és azt a hagyományt, hogy HONTERUS oldalán ő játszotta a nyomdai szakértő szerepét, még sincs okunk kétségbevonni. Csupán azt kell feltételeznünk, hogy GRYFFIUS már HONTERUS hazajövele előtt Szebenben nyomdászkodott és kettőjük együttműködésére később, a brassói officina létesítésekor, tehát 1538—1539-ben került sor.¹⁵ Megjegyzendő az is, hogy jelenleg GRYFFIUS rövid brassói munkásságára sem rendelkezünk pontosabb adatokkal. Minthogy azonban GRYFFIUS 1540. szeptember 7-én meghalt, legfeljebb két esztendeig dolgozhatott HONTERUS nyomdájában. A szász hagyomány által az erdélyi nyomdásztörténetben GRYFFIUSnak tulajdonított fontos szerep tehát inkább az általunk feltételezett szebeni nyomdászkodásából volna levezethető. GRYFFIUS sze-

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné levélbeli szíves közlése (G. K. NAGLER: *Die Monogrammisten* München—Leipzig, 1881. alapján)

¹¹ GULYÁS: *I. m.* 47—48. l. TEUTSCH: *I. m.* Korrespondenzbl. VIII(1885), 121—122. l.

¹² TRAUŠCHENFELS, E. v.: *Album Oltardianum*. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kronstadt, 1860. 9. l. HUTTMANN, A.: *Johannes Honterus und die Medizin*. Forsch. Volks- u. Landesk. V (1961). 170. l.

¹³ FABRITIUS, K.: *Honterus auf der Rückreise in die Heimat*. Arch. Vereins siebenbürg. Landesk. XI (1873). 452—453. l. NETOLICZKA, O.: *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*. Wien-Hermannstadt, 1898. 209. l.

¹⁴ FABRITIUS: *I. m.* 451. l. KLEIN, K. K.: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt, 1935. 15. l.

¹⁵ Az irodalomban közösen forgó 1535-ös dátummal szemben (GULYÁS: *I. m.* 53. l. FITZ József: *A magyar könyv története*. Bp. 1959, 111. l.) a brassói könyvnyomtatás kezdetére vonatkozóan: KLEIN; *I. m.* 14—17. l. BORSA Gedeon: *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására*. Magy. Könyvszle. LXXIX (1963). 263. l.

mélyéről, származási helyéről — SCHERER említett feljegyzésén kívül — nem rendelkezünk semmiféle egyéb adattal. A kutatók azonban egyetértenek abban, hogy feltehetőleg az ismert reutlingeni nyomdászcsalád (GREIF, GRYPF) egyik keletre sodródott tagját kell látnunk benne.¹⁶ Feltételezésünk szerint tehát az 1528-ból való fejlécen olvasható monogram „Theobaldus GRYPFIUS Reutlingensis”-nek oldandó fel, és őt kell a szebeni nyomda létesítőjének, Erdély első nyomdászának tekintenünk.

A gyulafehérvári evangéliumos könyv szóban forgó díszítménye segítségével azonban nem csupán a szebeni nyomda kezdetei, hanem a XVI. századi erdélyi román könyvkiadás problémái is új megvilágításba helyezhetők. Nézetünk szerint az a tény, hogy a szebeni officina 1528. évi nyomdadíszre 1579-ben egy cirill nyomtatványban kerül felhasználásra, önmagában is bizonyítéka az első erdélyi nyomda és a román könyvnyomtatás kapcsolatának. Ennek az éppen datáltsága miatt latin betűs kiadványban már díszként sem használható fametszetnek LŐRINC deák kezére kerülését ugyanis másként aligha lehet elfogadhatóan megmagyarázni, mint úgy, hogy nemcsak a dúc, hanem az az egész cirill betűkészlet, amellyel ő BÁTHORY Kristóf vajda parancsára 1579-ben a négy evangéliumot Gyulafehérváron kinyomtatta, szintén a szebeni officina felszereléséhez tartozott. De vajon bizonyítható-e az, hogy a szebeni műhely rendelkezett cirill kiadványokhoz szükséges felszereléssel? Hivatkozhatnánk mindjárt azokra az értesülésekre, amelyek szerint az 1544-ben kiadott román katekizmust Szébenben nyomtatták. Azok a kutatók azonban, akik ezt mindmáig vitatják, nem adnak hitelt a szebeni számadáskönyv ide vonatkozó 1544. évi bejegyzésének és Adalbert WURMLOCH szász pap Johann Hesshez intézett 1546. évi levelének, az egyetlen példányban sem ismeretes katekizmusról szóló két közvetlen információnak.¹⁷ Elutasító véleményüket azzal igyekeznek indokolni, hogy Szébenben 1544-ben még nem működött nyomda, illetve hogy a szebeni officinát később sem szerelték fel cirill betűkkel, mert hiszen — a vitatott katekizmuson kívül — egyetlen XVI. századi szebeni román nyomtatvány sem ismeretes. E kutatók első ellenvetése, a szebeni nyomda 1528-tól kezdődően számítható működésének fentebbi bizonyítása után önmagától elesik. Második ellenérvüket viszont azok az adatok teszik erőtlenné, amelyek egyrészt a nyomda cirill betűkészletének létét, másrészt pedig azt bizonyítják, hogy a XVI. század folyamán Szébenben az említett katekizmuson kívül is adtak ki román könyveket.

Arra vonatkozóan, hogy Szében város nyomdája valóban rendelkezett román könyvek nyomásához szükséges betűkészlettel, az 1621-i leltár az egyik főbizonyíték. Ez ugyanis megemlékezik a „román betűk” öntéséhez használt réz matricákról.¹⁸ A betűkészlet megléte tehát tény. A kérdés csupán az, hogy mióta rendelkezett a nyomda ezzel a felszereléssel? Mindaz, amit a szebeni nyomda XVI. századi viszontagságos történetéről tudunk, ellene mond annak a feltételezésnek, hogy a szebeniek 1544 után — esetleg éppen 1579 előtt — vagy még inkább a századforduló politikai bizonytalansága, háborús pusztításai és gazdasági nehézségei között cirill matricák beszerzésére áldoztak volna. Az említett matricák beszerzését tehát logikusan — a leltár viszonylagos késői volta ellenére is — csupán az 1544. évi reformációs kiadványhoz köthetjük. Ez ma már bizonyítható is a XVI. századi szebeni román könyvkiadásról szóló, eddig ismeretlen ada-

¹⁶ GULYÁS: *I. m.* 51. l. KLEIN: *I. m.* 15. l. HUTTMANN: *I. m.* 170. l.

¹⁷ A kérdéses információk eredeti szövege többek között WITTSTOCK, H.: *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues*. Wien, 1858. 57—60. l. PANAITESCU: *I. m.* 111—114. l. VÖ. MOGA, I.: *Cine a fost Philippus Pictor*. An. Inst. Ist. nat. Cluj. XI (1946). Klny.

¹⁸ „Item mancherley gemengt Kufferin Matrichen zu wallachischen Buchstaben.” TEUTSCH, Fr.: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. Korrespondenzbl. V (1882). 65. l. E forrásra elsőnek GULYÁS (*i. m.* 49. l.) hívta fel a figyelmet, de a lelőhely megnevezése nélkül. E készlet megvásárlását ő is az 1544. évi katekizmussal hozta kapcsolatba.

tokkal.^{18a} Abban sem láthatunk semmi különöset — éppen a nagy megszakításokkal dolgozó szebeni sajtó esetében nem¹⁹ — hogy e cirill matricák évtizedeken át felhasználatlanul heverték a nyomda bérlőinek kezén. A nyomda latin részlegének legrégebb anyagából származó 1528-i fametszet feltűnése Lőrinc deák evangéliumos könyvében maga is arra figyelmeztet, hogy 1544 és 1621 között — amint ezt már GULYÁS is feltételezte²⁰ — a szebeni cirill betűkészlet hasznosítására szintén történhetek kísérletek. Legalábbis egy ilyen kísérlettel 1579 körül bizonyíthatóan számolnunk kell. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy valóban egyetlen olyan román nyomtatvány sem ismeretes a XVI. század utolsó negyedéből, amelyik impresszumában Szebent tüntetné fel megjelenési helyét. Elég nagy azonban az impresszum nélküli olyan kiadványok száma, amelyeknek a lokalizálása meglehetősen ingatag alapokon nyugszik. Azok között tehát még rejtőzhetnek szebeni eredetűek is. A XVI. századvégi szebeni román könyvkiadást ugyanis — egy újabban előkerült levéltári adat bizonyossága szerint — emlékek hiányában is fel kell tételeznünk. Az említett adat ti. azt mutatja, hogy Szeben város a XVI. század utolsó negyedében (nyilvánvalóan saját kiadásában megjelent) román könyvekkel kereskedett. 1581-ben ugyanis a tanács azért küldi ki egyik alkalmazottját Ujegyház és Sink székbe, hogy hajtsa be azoknak a román könyveknek az árát, amelyeket a város tulajdonából hitelben engedtek át, bizonyára az ottani ortodox egyházközösségeknek.²¹ Minthogy Szeben állandóan versengett Brassóval a jól jövedelmező havasalföldi piacért, fel sem tételezhető, hogy riválisa által nyomtatott román könyvekkel kereskedett volna.

Ma még kevésbé ismerjük az erdélyi művelődéstörténet apró részleteit ahhoz, hogy választ adhassunk arra a kérdésre, milyen körülmények között került sor 1579 táján a szebeni nyomda cirill betűkészletének újbóli használatba vételére.²² Csak feltételezhető, hogy ez a mozzanat is az erdélyi ortodox román szellemi életnek azzal a viszonylagos felvirágzásával lehetett kapcsolatos, amely a katolikus BÁTHORYAK uralma idején, 1572 után következett be.²³ Az új uralkodóháznak nem állott érdekében a kálvinizmus erősödésének az elősegítése, s ezért megértőbb álláspontot foglalt el a román egyházzal szemben, mint JÁNOS ZSIGMOND fejedelem. A protestáns nyomás alól fellélegző erdélyi román egyházi körök — az új valláspolitikától szintén támogatva — a szlávnyelvűséghez való visszatéréssel hangsúlyozni kívánták mind az ortodoxiához való hűségüket, mind pedig a román egyház többi részeivel való összetartozásukat. Ebből az egész román egyház érdekében kibontakozó ósláv nyelvű, új könyvkiadó tevékenységből kívánhatott magának hasznot húzni Szeben városa azáltal, hogy cirill betűkészletét bérbe adta LŐRINC deáknak.

^{18a} Ezt HERVAY Ferenc kutatásaiból kiindulva bővebben kifejtettük: *Könyvtörténet — művelődéstörténet. A legrégebb román nyomtatvány*. Korunk, 1964. 1530—1536. 1. *Tipografie de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XV-lea*. Anuarul Institutului de istorie din Cluj, VII (1964).

¹⁹ A szebeni nyomda történetére vonatkozóan: TEUTSCH, Fr.: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. Arch. Gesch. deutsch. Buchhandels. VI (1881). 19—20. 1. GULYÁS: *I. m.* 47—49. 1.

²⁰ GULYÁS: *I. m.* 49. 1.

²¹ „Sein etliche walachische Bücher, so der Stadt zugehörig waren, in Leschkircher und Schenker Stuoll ausgeborgt. Derselbe Schuldt einzutreiben, einen Diener ausgeschickt”. Állami Levéltár, Szeben, Hermannstädter Konsular-Rechnungen 1581, fol. 73^r. Ezt az adatot Gustav GÜNDISCH (Szeben) volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

²² A cirill betűk hiánya is oka lehetett annak, hogy éppen ebben az időszakban latin betűkkel nyomtassanak ki kálvinista énekeket románul. Vö. SZTRIPSKY Hiador — ALEXICS György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban*. Bp. 1911.

²³ *Istoria bisericii române*. București, 1957. I. 367—369. 1. JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 97—102. 1. CARTOJAN, N.: *Istoria literaturii române vechi*. București, 1940. I. 60—61. 1.

Kiadványainak meghatározásához a nevével jelzett könyvekből kell kiindulnunk. Ezek tipográfiai sajátosságait nyomon követve a bizonytalan eredetű XVI. századi régi román könyvekben valószínűsíthetjük, hogy még milyen egyéb nyomtatványok kerülhettek ki LŐRINC deák sajtója alól. LŐRINCnek névvel jelzett kiadványai közül a következő három ismeretes: 1. Brassóban 1567-ben nyomtatott ószláv *octoih*-jában a nyomtató neve „Lorinț, diacul din Brașov” formában szerepel;²⁴ 2. 1570 körül, állítólag szintén Brassóban nyomtatott ószláv nyelvű evangéliumos könyvének frontispiciumában „ieromonah Lavrentie”-nek nevezi magát;²⁵ 3. 1579-ben Gyulafehérváron nyomtatott ószláv evangéliumos könyvében a neve ismét „Lorinț diac” alakban fordul elő.²⁶

Már említett első kiadványának a XVI. századeleji havasalföldi nyomtatványok frontispiciumait utánzó díszei, valamint a másodiknak egyetlen más román könyvben elő nem forduló frontispiciumai felvetik annak a lehetőségét, hogy LŐRINC deák műhelyét — amint ezt JORGA is tette²⁷ — már Brassóban is a CORESITŐL független vállalkozásnak tekintsük. A különbségek mellett azonban az említett két kiadvány olyan tipográfiai hasonlóságokat is mutat a CORESI-féle nyomtatványokkal, amelyek olyan magyarázatot szintén megengednek, hogy LŐRINC deák CORESI műhelyében állította elő ezeket a kiadványait, s tőle csupán a fametszetű díszek származnak. Amíg tehát LŐRINC deák és CORESI officinájának az egymáshoz való viszonya megnyugtató módon nem tisztázódik, LŐRINC deák sajtójának a sajátos díszei a CORESITŐL minden kétségen felül független 1579. évi evangéliumos könyvből ismerhetők meg. Ezek reprodukciója BIANU és HODOȘ bibliográfiájának első kötetében a 76—77. lapon látható. Közülök az egyik frontispicium, közepén a Havasalföldre címeréből vett sassal. A másik kettő keskeny fejléc. Egyikükön játszadózó mókus, nyúl és madarak, másikukon korona és madarak láthatók. A havasalföldi sassal díszített frontispiciumot megtaláljuk még az 1577—1580-ra datálható ószláv zsolttároskönyvben (*psaltire*),²⁸ az 1578-ban kiadott mediobulgár *octoih micben*²⁹ és az 1580 körül nyomtatott mediobulgár *octoih micben*.³⁰ Az 1578-i *octoih micben* a koronás-madaras fejléc és az 1567. évi *octoih* egyik díszé szintén szerepel.³¹ Mindezeket a kiadványokat az újabb kutatások eredményei alapján is LŐRINC deák officinája termékeinek kell tekinteniünk.³² Egyes kutatók LŐRINC deák nyomtatványának minősítették még egy 1580 körül megjelent ószláv-román kétnyelvű evangéliumos könyvet is, de nem tipográfiai, hanem hangtani sajátosságok alapján.³³ Érvelésük azonban nem eléggé meggyőző. Végül érdemesnek látszik alapos összehasonlító vizsgálatnak alávetni az 1570—1580 közöttre datált és csupán feltételeesen CORESINEK tulajdonított *Pravila sfintilor* című könyvet.³⁴

LŐRINC deák tipográfusi pályájának rekonstruálását nagymértékben gátolja, hogy az egyöntetűen neki tulajdonított kiadványok zömében sem tünteti fel a megjelenés helyét és idejét. Nyomtatványainak pontosabb datálása és lokalizálása éppen ezért csak mikroszkópikus pontosságú típus-összehasonlítással oldható majd meg. Ilyen vizs-

²⁴ BIANU, I.—SIMONESCU, D.: *Bibliografia românească veche*. București, 1944. IV. 9—10. l. JORGA, N.: *Octoihul diacului Lorinț*. Acad. Rom. Mem. secț. Ist. Ser. III. XI (1931). 201—204. l.

²⁵ BIANU—SIMONESCU: *I. m.* IV.

²⁶ BIANU—HODOȘ: *I. m.* I. 75. l.

²⁷ JORGA: *I. m.* 203. l. és 3. sz. hasonmás. BIANU—HODOȘ: *I. m.* I. 70. sz. hasonmás.

²⁸ BIANU—SIMONESCU: *I. m.* IV. 15. l. URSAČESCU, V.: *Psaltire slavonă*. Acad. Rom. Mem. secț. Lit. Ser. III. tom. III (1925—1927). 179—193. l.

²⁹ BIANU—SIMONESCU: *I. m.* IV. 172. l.

³⁰ *I. m.* IV. 173. l.

³¹ BIANU—HODOȘ: *I. m.* I. 70—72. l.

³² BIANU—SIMONESCU: *I. m.* IV (fentebb idézett helyeken).

³³ *I. m.* IV. 172—173. l.

³⁴ *I. m.* IV. 12. l.

gálatoknak azonban jelenleg még hiányoznak az előfeltételei. Amennyire tehát e kérdések a nyomdai díszek alapján eldönthetők, a LŐRINC deáknak tulajdonított nyomtatványok közül csupán az 1567-i *octoih* és az 1570 körüli ószláv evangéliumos könyv látszik brassóinak. A többi azonban a szebeni officina cirill betűivel készült kiadványnak vehető.

Feltételezésünk szerint LŐRINC deák 1572 után teljesen függetlenítette magát CORESITől, és a szebeni cirill betűkészlet bérbevételével (esetleg kiegészítve ezt saját, Brassóban használt felszerelésével) Szebenben újabb könyvnyomtató műhelyt létesített az ortodox egyház szolgálatára. Mindenesetre nagyon jellemző, hogy a bizonyosan LŐRINC deáknak tulajdonítható kiadványok között egyetlen román nyelvű sem, a kétségek között is egyetlen ószláv-román kétnyelvű könyv akad. Ő tehát — CORESITől eltérően — egyértelműen a régi, ószláv nyelvű egyházi művelődés szolgálatába állította sajtóját.³⁵ Talán kissé különösnek hangzik az az állítás, hogy a szebeniek a reformációs propaganda céljaira vásárolt cirill nyomdai felszerelésüket az ortodoxia megerősítését szolgáló törekvések rendelkezésére bocsátották. A szász evangélikus egyház azonban ekkor már lemondott a románok reformálásának a tervéről. A cirill könyvkiadás jövedelmező üzleti vállalkozás lett mind a brassóiak, mind pedig a szebeniek számára.³⁶ Ismeretes, hogy 1573—1574-ben Szeben város papírmalmot létesített, és egyidejűleg nyomdáját is újra üzembe helyezte.³⁷ Az évtizedek óta porosodó szebeni sajtó alól 1575-ben került ki az első újabb nyomtatvány.³⁸ Nézetünk szerint, a cirill betűkészlet hasznosítására tett kísérlet szintén a szebeni officina feltámasztására tett erőfeszítések keretei közé illeszkedik be. A város és a román egyház érdekei találkoztak: a Kárpátokon túl szintén könnyen értékesíthető ortodox egyházi könyvek jó jövedelmet ígértek a városnak. Ezen túlmenően azonban a román könyvkiadás Szeben számára befolyása megalapozását jelenthette az ortodox egyházi-művelődési élet területén is, ahol eddig Brassó monopóliumszerű helyzetet élvezett. Ez a szerep pedig később gazdaságilag is jól kamatoztathatóvá válhatott — a brassóiak példája szerint.

Talán a szebeniek keze is benne lehetett abban, hogy BÁTHORY Kristóf az ortodoxiával szembeni barátságosabb, új valláspolitikai szolgálatára éppen az ő, néhány év óta LŐRINC deák által bérelt sajtójukat szemelje ki. A fejedelmi megbízások ugyanis nemcsak kiadványaik tekintélyét növelhették Erdélyben, hanem a nyomda használata után kérhető bér összegét is. Ez lehet a valószínű magyarázata annak, hogy a szebeni officina cirill részlege és vele a sokszor említett 1528. évi nyomdóc 1579 januárjában ideiglenesen Gyulafehérvárra, a fejedelmi udvar és az ortodox püspök kezeügyébe költözött át. Úgy látszott akkor, hogy a szebeniek sajtója válik, LŐRINC deák vezetése alatt, a katolikus fejedelem és az általa támogatott ortodox egyház hivatalos nyomdájává, mely a kálvinisták könyvkiadó tevékenységének az ellensúlyozására is hivatott lesz. 1579 őszén azonban KRISTÓF ortodox püspök (1574—1579) váratlanul elhunyt, utódja, GENNADIUS (1579—1585) viszont LŐRINC deákkal szemben CORESI mellett foglalt állást, őt választotta hivatalos nyomdászának.³⁹ Ez a döntés egyszeriben megpecsételte LŐRINC deák gyulafehérvári vállalkozásának a sorsát. A fejedelmi hatalom és az új püspök támogatása által kínált megnövekedett lehetőségek CORESI szintén arra indították,

³⁵ JORGA: *I. m.* 204. 1.

³⁶ Ezt bizonyítják a brassói kereskedő-polgárok hagyatéki leltárai, amelyekben ebben az időben eladásra szánt román kiadványok szerepelnek több példányban: *Magy. Könyvszle. XXXIX* (1932—1934), 40—42. 1. HURMUZAKI: *Documente privitoare la istoria românilor*. București, 1900. XI. 656. 1. PANAITESCU, P. P.: *Începuturile scrisurii în limba română*. Studii și materiale de istorie medie. București, 1960. IV. 158. 1.

³⁷ JAKÓ: *Az erdélyi papírmalmok feudálizmuskori történetének vázlata*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia, 1962. fasc. 2. 68—71. 1.

³⁸ GULYÁS: *I. m.* 48. 1.

³⁹ *Istoria bisericii române*. București, 1957. I. 359. 1.

hogy nyomdája egy részét a főváros közelébe, de mégse egyenesen a fejedelmi udvar színe elé telepítse át. A Szászsebesen 1580-ban kiadott *sbornic* és a szászvárosi *palia* (1582) a CORESI-műhely itteni működésének eredménye.⁴⁰ LŐRINC deák viszont, a hivatalos támogatástól elesve, kénytelen volt sajtójával Szebenbe visszavonulni, amint ezt a cirill matricáknak az említett 1621. évi leltárban való szereplése bizonyítja. CORESI és LŐRINC deák között azonban aligha lehet olyan versengést feltételezni, mint amilyenre JORGA gondolt.⁴¹ Ellentmond e feltételezésnek az, hogy LŐRINC deák egyik sajátos (nyulas-mókusos) nyomdai díszje megtalálható a Szászsebesen kiadott *sbornic* 130. folióján is.⁴²

Egyelőre nyitott kérdés marad, hogy 1580 után mi történt LŐRINC deákkal. Talán a halál vetett véget tipográfusi tevékenységének s ezzel együtt a XVI. századi szebeni román könyvkiadásnak. 1593-ban említenek ugyan Szebenben bizonyos „Lorenz Buchdrucker”-t, de ennek LŐRINC deákkal való azonosítására egyelőre még nincs elegetendő alap.⁴³ A XVI. század nyolcvanas éveiben különben — jelenlegi ismereteink szerint — a latin betűs könyvkiadás is megszakadt Szebenben. Ez is arra figyelmeztet, hogy a szebeni cirill betűs könyvnyomtatás végleges tisztázásához még szükséges további kutatásokat a szebeni officina egész tevékenységének a feltárására irányuló vizsgálatok keretei között kell elvégezni. A fenti sorok ugyanis csupán az első lépéseket kívánták megtenni a felvetett kérdések megnyugtató lezárásához. A szebeni nyomda 1528. évi létével és a Szebenben folyó XVI. századi cirill betűs könyvnyomtatással azonban — véleményünk szerint — a további kutatásnak már most számolnia kell.

JAKÓ ZSIGMOND

A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében. A nyomda termékei közül viszonylag kevés maradt reánk, illetve ezek jelentős része nem volt hozzáférhető. A ma nyilvánított 25 tétel közül SZABÓ Károly a *Régi magyar könyvtár* első két kötetében ugyan 22-ről tudósított, de ezek közül mindössze nyolcból ismert példányt. Súlyosbította a helyzetet, hogy az utóbbiak közül mindössze négyet őriztek budapesti gyűjteményekben. Ezért írta SOLTÉSZ Zoltánné¹: „a szebeni könyvsajtó termékeiből viszonylag oly kevés nyomtatvány maradt fenn magyar könyvtárakban, hogy azok alapján e nyomda könyvdíszállományának rendszerezése meg sem kísérhető.”

A régi hazai nyomtatványok új feldolgozása során azonban a szebeni nyomda termékeivel is behatóbban kellett foglalkoznom. Jelentős segítséget jelentett ehhez az a körülmény, hogy 12 Erdélyben őrzött műről már mikrofilm állt rendelkezésre. Így az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a témára vonatkozó ismereteinket, illetve az új megállapításokat összefoglaljam.

A könyvnyomtatás Szebenben már az 1529–30 években (vö. *RMK* II. 9. és 48.) és 1544-ben (vö. *RMK* II. 35.) kimutatható. Nyomtatvány ugyan nem maradt reánk, de az adatok arra utalnak, hogy a vállalkozások szoros kapcsolatba hozhatók magukkal a városi hatóságokkal.² Ezek után sokáig nincs hírünk arról, hogy dolgozott-e sajtó ebben az erdélyi városban.

A nyomdászat újrafelvétele szoros kapcsolatban állott a szebeni papírkészítés megindulásával. Az erre vonatkozó első kísérletek, amelyeket ugyancsak maga a város

⁴⁰ BIANU—HODOŞ: *I. m.* I. 81–85., 93–98. l. IV. 173–174. l.

⁴¹ JORGA: *I. m.* 203. l.

⁴² BIANU—HODOŞ: *I. m.* I. 76. l.

⁴³ *Kurz's Magazin*. II. (1846). 478. l. GULYÁS (i. m. 48 l.) e szebeni nyomdászt — feltételezen — LŐRINC deákkal azonosítja.

¹ *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 129. l.

² Vö. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 47–48. l. UŐ: *A könyv sorsa Magyarországon*. 2. rész. Bp. 1961. 11–12. l. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. 27. sz. 257–274. l.

kezdeményezett, 1555-re nyúlnak vissza. A papírmalom tényleges megépítésére azonban csak 1573-ban került sor. Ez év március 12-én kelt BÁTHORI István fejedelem erre vonatkozó engedélye. A város felépíttette a malmot, majd 1574. május 29-én Jörg BERGER-nek, 1588. július 20-án pedig Merten REWEL és Valten WIDMAN mestereknek adta el a papírmalmot. A város, amikor ezt átengedte magánvállalkozónak, a vételár java-részt meghitelezte. Nyfizetés esetén azután a tulajdonjog visszaszállt a városra.³

A nyomda megalapítására vonatkozólag sajnos nem ismeretesek hasonló korabeli dokumentumok, de a későbbi adatok csak megerősítik, hogy az a papírmaloméval analóg módon történhetett. Sőt bizonyos, hogy a kettő egymással szoros összefüggésben állt. Nyilván városi kezdeményezésre, sőt feltehetően városi tőkével indulhatott meg tehát a nyomda 1575-ben. GULYÁS feltehetőnek tartotta, hogy a korábbi nyomda (nyomdák) készlete erre az időre már elkallódott, de nem tartotta kizártnak azt sem, hogy a műhelyben felhasználásra került a régi felszerelés, illetve betűanyag. Sajnos nem csupán a nyomda alapítására vonatkozó levéltári adatok, de annak első termékei is jórészt megsemmisültek. Így csak a korábbi irodalom alapján ismerjük Christianus SCHESAEUS egy művét, amely a „Cibinii Transylv. in Officina Martini Heusler & Mart. Wintzler. 1575” impresszumot viselte (RMK II. 137.). Ezzel szemben az Akadémiai Könyvtárnak egy eddig nyomdahely nélkül nyilvántartott⁴ és az 1576. évre szóló magyar nyelvű naptártörödékééről (csak a B iv van meg) sikerült megállapítanom, hogy az a szebeni nyomdában készült. Ehhez bizonyítékul egyrészt a szebeni papírmalom jellegzetes vízjele,⁵ másrészt a naptárban felhasznált betűtípusok és naptárjelek szolgálnak. Ez utóbbiak azonosak a későbbi szebeni nyomtatványokban (pl. RMK II. 138.) felhasználtakal.

A legutóbbi időben azután a segesvári iskolai könyvtár egyik kötéstáblájából előkerült ugyanennek a nyomtatványnak jelentős része, így a címlapja is. Ennek segítségével megállapítható, hogy a fenti nyomdász meghatározás helyes volt. Ugyanabban a segesvári kötéstáblában e naptár latin nyelvű változatának a töredéke is reánk maradt. Ezek segítségével a következő kiegészítő megállapításokat lehet tenni.

A naptár szerkesztője Stanisław JAKOBEIUS z KURZELOWA (Stanislaus JACOBIEIUS CURELOUIENSIS) volt, akinek magyarra fordított 1572., illetve 1573. évre szóló kalendáriumi nyomtatásban Bécsben láttak napvilágot (RMK I. 90. és 93.). A két 1576. esztendőre szóló naptárt HEUSLER egyedül nyomta *Iudicium magyar nyelven az 1576 esztendőre*, illetve *Ephemerides coelesti . . . ad annum Domini 1576* címmel. HEUSLERről közelebbi adataink nincsenek, de tudunk négy másik, azonos családnévű nyomdásztól, akik 1544–1608. között Nürnbergben dolgoztak.⁶ Talán ebből a családból származott a szebeni mester is.

Az 1576. évből két szebeni nyomtatványt is ismerünk (RMK II. 138. és 139.). Ezeket HEUSLER már újabb társsal készítette: „Martinus Heusler & Gregorius Frautlinger”, illetve „Merten Heusler und Greger Frautlinger” nevek szerepelnek ezeken nyomdászokként. SZABÓ Károly a latin nyelvű műnél (RMK II. 138.) „Frautlinger” nevét tévesen „Frautlinger”-nek közölte. Ezt a hibás névformát vette át azután NOVÁK László⁷ és

³ Vö. BOGDÁN István: *Az első magyar papírmalmok*. Papíripar. 1959. 71. l. Uő: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 196. l. JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudáliszkori történetének vázlata*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historica. Fasc. 2. 1962. 69. l.

⁴ *Magy. Könyvszle.* 1881. 179. l. SZTRIPSYKY I. 1810/17.

⁵ BOGDÁN: *A magyarországi . . .* 73. l. 8. ábra. Uő: *Az első . . .* 70. l. JAKÓ: *I. m.* 6. ábra.

⁶ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 338–341. l.

⁷ *A nyomdászat története*. 2. köt. Bp. 1927. 67. l.

GULYÁS Pál. Az 1578. esztendőből is ismeretes egy szebeni nyomtatvány (*RMK* II. 147.), ahol már egyedül FRAUTLIGER van feltüntetve nyomdászként.⁸ NOVÁK⁹ tudni vélte, hogy FRAUTLIGER HELTAI kolozsvári műhelyében sajátította el a nyomdászat mesterségét, és HEUSLERrel WINTZLER 1576-ban bekövetkezett halála után lépett társasviszonyba, végül pedig azt is, hogy FRAUTLIGER 1578-tól 1580-ig dolgozott egyedül Szebenben.

Hogy a szebeni műhely milyen szerény felszereléssel rendelkezett ebben az időben, arra jó példa az a körülmény, hogy 1576-ban egy német nyelvű kis munkát (*RMK* II. 139.) — az általános, csaknem törvényszerű szokással ellentétben — nem ún. gót (fraktur), hanem latin (antikva és kurzív) betűkkel nyomtak.

A reánk maradt kevés adat is mutatja, hogy a szebeni nyomda megindulásakor számos nehézség merült fel, a gyakori személyi változások legalábbis erre utalnak. Ebben a vonatkozásban is párhuzamosságot lehet felfedezni a szebeni papírmalom és nyomda sorsa között. A műhely talán újabb válságba került, mert csak 1581-ből ismerjük a következő nyomtatványt (*RMK* II. 167.), amelyen új nyomdász, Georg GREUS neve áll. Ugyancsak ő készítette — feltehetően a következő év végén — az 1583. évre szóló magyar naptárt.¹⁰ Ezen a megjelenési hely „Czebembe” formában van megjelölve. Miután SLOVACIUS (SŁOWACKI) naptára a „Cassai délre” van kiszámítva, és szövege teljesen megegyezik a bártfai kiadással (*RMK* I. 201.), felmerült a feltételezés,¹¹ hogy azt nem az erdélyi Nagyszebenben, hanem a Sáros megyei Kisszebenben nyomták. Megerősíteni látszott ezt a körülményt az is, hogy a nyomtatvány első ismertetője előtt GREUS neve mindkét Szebenben ismeretlen volt. A botlást SENNOVITZ igazította helyre,¹² aki utalt GREUS nagyszebeni működésére az említett 1581. évi kiadványa (*RMK* II. 167.) alapján. GULYÁS a szebeni nyomda ismertetése során ugyancsak kifejtette GREUS tevékenységét.

Külön fejezetet jelent a szebeni nyomda történetében az 1583. esztendő. Ekkor nyomtatta ugyanis ki GREUS Brassóban az erdélyi szászok jogszabálygyűjteményét. Hogy megfelelő fényben lássuk a szebeni nyomdász átmeneti áttelepülését Brassóba, tekintsük röviden át a brassói nyomdászat helyzetét a XVI. század utolsó évtizedeiben.

A HONTER-féle nyomda WAGNER idején is élénken működött, de az utóbbi halála után tevékenysége egyre alábbhagyott. Így a század hatvanas éveinek a végén jóformán csak már korábban is megjelentetett iskoláskönyvek utányomatairól tudunk (*RMK* II. 103., 119.). A hetvenes évekből SZABÓ Károly mindössze két nyomtatványt ismertett, amelyek közül az egyiknél (*RMK* II. 140.) már ő felvetette a jogos gyanút, hogy az évszám a korábbi irodalom tollhibájára vezethető vissza. A másíkról pedig (*RMK* II. 123) azóta derült ki, hogy a brassóinak vélt nyomtatvány Zürichben készült (*RMK* III. 605.). Így kézenfekvő GULYÁS feltételezése: „a hosszú szünet alatt a nyomda valószínűleg a város valamelyik raktárában hevert”.

1580–81-ből viszont négy gyenge kivitelű brassói nyomtatványt is ismerünk, amelyeket SZEKENI NYIRÓ János készített (*RMK* II. 156., 157. és 163., valamint SZTRIPSZKY I 1805/12.). Ezeket mind a HONTER–WAGNER-féle betűkészlettel állították elő, így megalapozott az egyik mű (*RMK* II. 156.) kolofonjának „praelo Honteriano” kitétele. NYIRÓ további tevékenységéről nem tudunk.

1583-ban tehát GREUS Brassóba költözött, és ott latin, illetőleg német nyelven kinyomta Matthias FRONIUS brassói tanácstag gyűjteményét az erdélyi szászok jog-

⁸ Joseph TRAUSCH *Schriftsteller—Lexicon*-jában (Bd. 1. Kronstadt, 1868. 248. l.) keresztnévül „Gregorius” helyett tévesen „Georgius”-t közölt.

⁹ BIRÓ Miklós—KERTÉSZ Árpád—NOVÁK László: *Nyomdászati lexikon*. Bp. 1936. 153. l.

¹⁰ *Magy. Könyvszle.* 1879. 60. l. SZTRIPSZKY I. 1820/27.

¹¹ *Magy. Könyvszle.* 1879. 60–62. l.

¹² *Figyelő*, 1889. 303–307. l.

szabályairól. A két szépkivitelű és testes kötet (RMK II. 172. és 173.) megjelentetési körülményeiről sokat elárul a nyomtatványok tipográfiai kivitele. A felhasznált könyvdíszek és betűtípusok egy része új. A latin kiadás (RMK II. 172.) szövegtípusa nem azonos a brassói görög-latin *Uj Testamentum* (RMK II. 74.) antikvájával, amint ezt GULYÁS állította.¹³ Viszont ugyanez a betűtípus kimutatható a Szebenben 1575–1582 között készült nyomtatványokban (RMK II. 138. — SZTRILPSZKY I. 1810/17. és 1820/27). Ezeket nyilván GREUS hozta magával Brassóba. Érdekes, hogy a két FRONIUS-féle mű példányainak papírjában a vízjel mindig a már ismert szebeni címer, jóllehet ez időben Brassóban is volt papírmalom. A betűtípusok további sorsa még mást is elárul. Mind a jogszabálygyűjteményekben szereplő típusok, mind a brassói HONTER–WAGNER nyomda antikva és kurzív betűi 1584 után a szebeni nyomdatermékekben találhatóak meg (pl. RMK II. 282., 286., 2240.). Így helyes volt Fr. TEUTSCH, illetve GULYÁS feltételezése, akik MILES 1670. évi közlését (RMK II. 1256.), amely szerint a HONTER-féle nyomda később átkerült Szebenbe, GREUS átköltözésével hozták kapcsolatba.

A brassói nyomda azonban nem szűnt meg. Ha tévedés is volt CORNIDES¹⁴ és nyomában mások közlése, hogy WAGNER *Praecepta vitae Christianae* című munkája 1584-ben is megjelent Brassóban, három nyomtatványról van hírünk az 1586., 1588. és 1594. évekből (RMK II. 193., 200. és 247.). Ezek közül a legutolsó — mikrofilm formájában — hozzáférhető is volt számomra. Ennek alapján eldönthető volt a probléma, amelyet GULYÁS vett fel,¹⁵ hogy vajon ehhez a FRONIUS-féle kiadvány típusát vagy a régi HONTER-féle frakturt használták fel. Tehát Brassóban a HONTER-féle maradt. A másik fraktur — amint erről fentebb szó volt — Szebenbe került, akárcsak a könyvdíszek is. Ezek közül ugyanis egyet¹⁶ az 1594. évi nyomtatványban (RMK II. 247.), másokat még 1648-ban (RMK II. 824.) is megtalálhatunk brassói nyomtatványban.¹⁷ A Brassóban maradt fraktur betűk csak német nyelvű szövegek megjelentetését tették lehetővé. A nyomda tevékenysége a XVI. század utolsó másfél évtizedében tehát kizárólag e nyelven írt hitbuzgalmi művek nyomtatására (RMK II. 193., 200., 247.) szorítkozott.

Így egyre világosabban bontakozik ki előttünk, hogy a szász jogszabálygyűjtemény megjelentetése Brassó és Szeben közös vállalkozása volt. A szebeniek szolgáltatták a nyomdászt, a betűk egy részét és a papírt, a brassóiak — FRONIUS személyén keresztül — a szöveget. (Nyilván annak megfelelő gondozása érdekében került a nyomtatásra Brassóban sor). A fentiekből nyilvánvaló az aránytalanság, ami az anyagi tehervállalás terén a két város között tapasztalható. Így joggal feltehető, hogy ennek kiegyenlítésére engedték át a brassóiak a HONTER-féle betűkészlet jelentős részét, és így kerültek a FRONIUS-féle kiadványhoz újonnan beszerzett betűk és díszek is Szebenbe.

GREUS a két kötet kinyomtatása után visszatért Szebenbe, ahol már 1584 elején elkészített egy kis alkalmi nyomtatványt.¹⁸ További tevékenységével kapcsolatban NOVÁK¹⁹ tudni vélte, hogy az 1589. évre szóló naptárt is nyomott. Azonban feltehető, hogy ez csak összetévesztés a fentebb említett és az 1583. esztendőre szóló magyar nyelvű kalendáriummal. GREUS további sorsa számunkra ismeretlen.

A szebeni nyomda története szempontjából igen érdekes adat maradt reánk 1590-ből.²⁰ Eszerint ebben az évben hunyt el Joannes GÜBESCH, a szebeni nyomda tulaj-

¹³ *A könyvnyomtatás...* 62. l.

¹⁴ CORNIDES Dániel: *Bibliotheca Hungarica*. Pest, 1792. 253. l.

¹⁵ *A könyvnyomtatás...* 62. l.

¹⁶ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* IV. tábla 8. sz.

¹⁷ GULYÁS: *A könyv sorsa...* 2. köt. 24. l.

¹⁸ TRAUSSCH: *I. m.* Bd. 2. 322. l.

¹⁹ *A nyomdászat története*. 2. köt. 67. l. *Nyomdászati lexikon*. 173. l.

²⁰ *Korrespondenzbl. Vereins siebenbürg. Landesk.* 1912. 119. l. GULYÁS: *A könyvnyomtatás...* 259–260. l. Uő.: *A könyv sorsa...* 2. köt. 12. l.

donosa,²¹ özvegye Sara és új férje, Joannes Heinrich pedig az elhunyt egyetlen fiát, Crispinget az örökségből készpénzzel elégtette ki. GÜBESCHTől nem ismerünk egyetlen nyomtatványt sem, jöllehet az említett iratban erről („2 Ballen gedruckter Arbeit”) is szó van. Miután Joannes Heinrich korábbi bére fejében az örökségből bizonyos összeget követelt, joggal feltehető, hogy az özvegy — mint ez a korai nyomdászoknál igen sűrűn előfordult — a volt művezetőhöz vagy segédhez ment férjhez. Ez biztosította leginkább a nyomda munkájának zavartalan folytatását.

És valóban, az 1591—1594 közötti évekből 11 szebeni nyomtatványt ismerünk (RMK II. 223—225., 231—233., 246., 250—252. és 2440., amelyekben mint nyomdász — most már a családi név feltüntetésével — Joannes Henricus CRATO szerepel.^{21a}

A CRATO név arra indította már NÉMETH Jánost²², majd később másokat,²³ hogy benne a híres wittenbergi könyvnyomató, Johann KRAFT (CRATO) fiát keressék. Az idősebb CRATO műhelye 1549—1578 saját, majd utána örökösei neve alatt működött. Két fia, Zacharias (1586—1589) és az ifjabb Johann (1590—1614) nyomdásztevékenysége is ismeretes.²⁴ Arra azonban máig sincs adat, amivel a feltételezett rokonságot bizonyítani lehetne. Kétségtelen azonban, hogy CRATO nyomtatványai — különösen ami a könyvdíszeket illeti — lényeges színvonalemelkedést mutatnak a korábbi szebeni nyomtatványokhoz viszonyítva. Ez a fellendülés azonban részben már a GREUS -féle időkre vezethető vissza. A Brassóban 1583-ban használt betűtípusokon kívül a könyvdíszek is felismerhetők a CRATO-féle nyomtatványokban. Ilyenek elsősorban az iniciálék, amelyek többsége a szász joggyűjtemény latin nyelvű kiadásában is megtalálható.

A hat egyleveles CRATO-féle nyomtatvány (RMK II. 223., 224., 231., 232. és 246.), amely a XVIII. századi ismertetés (SEIVERT) óta lappangott, most előkerült a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárból. Ezekben részben egészen új könyvdíszek találhatók. Úgyes fametszőre vall az a nagyméretű BATHORY-címer, amely az egyik 1591. évi egyleveles nyomtatványon (RMK II. 223.) áll. Készítője kapcsolatba hozható azzal a „kitűnő képességű, ismeretlen mester”-rel,²⁵ akinek a fametszetei díszítik a két Brassóban kiadott szász jogszabálygyűjteményt.

Az eddig ismeretlen könyvdíszek másik, mennyiségileg jelentős csoportjába az említett egyleveles nyomtatványokon található és a szövegrészek keretezésére szolgáló, téglány alakú fametszetek tartoznak. Ezek egy része zömökebb, más részük igen nyújtott formájú. Biztos vonalvezetésük és sok németországi nyomtatványban található hasonló könyvdísz alapján feltehető, hogy ezek nem is Magyarországon készültek.

A szebeni polgármesteri számadások 1593-ból hírt adnak egy „Lorenz” könyvnyomtatóról²⁶ is. GULYÁS szerint ez vagy CRATO segédje volt, vagy azonos azzal a „Lorinc

²¹ Tévedett GULYÁS (*A könyv sorsa*. . . 2. rész. 12. l.), aki felvetette, hogy GREÜSS (sic!) talán GÜBESCH segédje volt. Fordítva viszont, vagyis hogy GÜBESCH dolgozott előbb GREUSNál, elképzelhető. — Talán GÜBESCH abból a „Gaubisch” családból származik, amelynek több tagja is nyomdászként dolgozott a németországi Eislebenben 1555 és 1663 között. (Vö. BENZING: *I. m.* 94—96. l.)

^{21a} JUGĂREANU (*Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke*. Baden-Baden, 1959. 157. sz.) a Szebenben 1529-ben megjelent GEMMARIUS-féle könyvecskét (RMK II. 9.) — az évszám utolsó két számjegyének a felcserélésével — 1592-ben nyomtatottként közölte. Tetézte ezt a hibát még azzal, hogy a téves évszám alapján a nyomdász nevét is kiegészítette: Johann Heinrich CRATO. Természetesen ez is nyilvánvaló botlás.

²² *Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae*. Pest, 1818. 52. l.

²³ Pl. Fr. TEUTSCH (*Korrespondenzbl. Vereins siebenbürg. Landesk.* 1881. 1. l.).

²⁴ Vö. BENZING: *I. m.* 469., 471. l.

²⁵ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* 37. l.

²⁶ KURZ, Anton: *Magazin für Geschichte Siebenbürgens*. Bd. 2. Kronstadt, 1846. 478. l.

diák"-kal, akinek a neve nyomdászként egy 1579. évi Gyulafehérvárott megjelent óegyházi-szláv nyelven készült evangélikus könyvön (SZTRIPSKY II. 2475/23.) szerepel.

CRATO nyomtatványai — mint említettük — az 1591—1594 közötti évekből maradtak reánk. GULYÁS szerint „talán még 1594-ben Henrici János tulajdonába ment át a nyomda, akinek egyetlen sajtótermékét sem ismerjük.” Ez a közlés Fr. TEUTSCH cikkére²⁷ támaszkodik, amely viszont tévedésen alapul. Ugyanis az említett „Joh. Henrici” nem más, mint Johann Heinrich CRATO.

Hogy CRATÓTÓL a nyomdát közvetlenül Johannes FABRICIUS vette át, bizonyítja CICERO leveleinek egy szebeni kiadása (RMK II. 2440.), amely címlapján CRATO nevét és az 1594. évszámot viseli, míg a kis kötet végén (H_{8a} lapon) „Defuncto Joannes Henrico Cratone epistolas, quae desiderabantur addidit Johannes Fabricius, successor eius. 1595.” szöveg áll.

Ezek alapján bizonyos, hogy CRATO 1594/95 fordulóján meghalt, és a műhelyt Johannes FABRICIUS vette át. Szerencsés módon reánk maradt az az 1595. március 20-án kelt irat is, amelyben BAKOS Ferenc szebeni kereskedő kezességet vállal FABRICIUSÉRT, aki a városi tanácstól 300 Ft-ért megvásárolta a nyomdát hat évi részletre.²⁸ A nyomdász igyekezett is meghálálni a segítőkézséget: egyik kis kötetének (RMK I. 306=II. 283.) előszavát patrónusa, BAKOS Ferenc három fiához intézte. TÖRÖK Gábor, aki FABRICIUS említett kiadványával foglalkozott,²⁹ azon a véleményen volt, hogy a nyomdász szász eredetű, aki magyar helyesírási és nyelvjárási sajátosságai alapján mesterségét talán a kolozsvári HELTAL-műhelyben sajátította el. FABRICIUS tehát 1595 tavaszán kezdte meg működését, amikor a CRATO által megkezdett könyv nyomtatását befejezte. Tevékenységét további hat ismert nyomtatványa alapján (RMK I. 286., I. 287.=II. 264., I. 296., I. 306.=II. 283., II. 282., II. 284.) 1598-ig tudjuk követni. Ezekben ugyanazokat a betűtípusokat és könyvdíszeket használta, mint elődje.³⁰ A nyomtatványok papírjában megtalálható továbbra is a szebeni eredetet bizonyító vízjel. 1598 utánról nem ismeretes egyetlen FABRICIUS-nyomtatvány sem. Ennek oka talán a szebeni papírmalom 1599-re tehető megsemmisülésével hozható összefüggésbe.³¹

Itt kell még megemlékezni két töredékes nyomtatványról, amelyeket FABRICIUS műhelyébe utalt a szakirodalom. Ezek közül az egyik levágott évszámmal a szebeni levéltárban maradt fenn.³² Mikrofilm alapján azonban ez megnyugtatóan azonosítható volt az RMK II. 282-vel. A másik töredék (SZTRIPSKY I. 1850/57.) évszám és nyomdász megjelölése nélkül viseli a „Szebembe” helynevet. Miután ezt egy 1596. évi frankfurti nyomtatvány táblájából áztatták ki, felfedezője, FLÓRIÁN Jakab FABRICIUS műhelyébe utalta azzal az indoklással, hogy 1596—98 között ott több magyar nyelvű munka is készült. Azonban a betűtípusok vizsgálata alapján megállapítható, hogy azt nem a XVI. században nyomták Szebenben. Előállítója talán az a Simon GRÜNGRASS, aki FABRICIUS 1601-ben bekövetkezett halála után vette meg a nyomdát ismét a várostól.³³

BORSA GEDEON

²⁷ I. h.

²⁸ *Magy. Könyvszle.* 1932/4. 79—80. l.

²⁹ *Magy. Nyelv.* 1955. 87—90. l.

³⁰ NOVÁK tehát kétszeresen tévedett (*Nyomdászati lexikon.* 125. l.), amikor arról írt, hogy egyrészt FABRICIUS a műhelyt 1557-ben (?) vette át, másrészt hogy ő azt új betűkkel szerelte fel. A CRATO-FABRICIUS őrségváltás hibás évszámát ugyanabban a könyvében (88. l.) egy másikkal tetézte (1596).

³¹ JAKÓ: *I. m.* 71. l.

³² *Arch. Vereins siebenbürg. Landesg.* U. f. 19. köt. 1884. 96. l.

³³ *Korrespondenzbl. Vereins siebenbürg. Landesg.* 1881. 1. l.

A XVI. századi besztercebányai nyomda történetéhez. A magyar nyomdászattörténeti szakirodalom eddig nem foglalkozott részletesebben a besztercebányai műhellyel. A rövidebb megemlékezések során pedig különböző vélemények alakultak ki a nyomda tulajdonjoga és SCHOLTZ Kristófnak a műhelyben betöltött szerepe kérdésében. NOVÁK László¹ szerint a nyomda a város tulajdonában volt, és SCHOLTZ (SCULLETUS) Kristóf csak az ügyvezetői feladatot látta el. GULYÁS Pál² ezt a fellevét a nyomtatványok impresszum-szövege alapján valószínűtlennek tartja. Kijelenti azonban, hogy „sem az alapítás körülményeiről, sem a tulajdonos személyéről semmiféle közelebbi adat nem került eddigelő napfényre.” FITZ József³ szerint SCHOLTZ-SCULLETUS Kristófit Besztercebánya város támogatta.

A fenti vélemények mind következtetéseken alapultak, egykorú forrásra nem tudtak hivatkozni. A magyar nyomdászattörténészek figyelmét ugyanis elkerülte JURKOVICH Emil besztercebányai tanár helytörténeti munkássága. JURKOVICH egyik tárcájában⁴ összefoglalta a besztercebányai nyomdászati történetét. Forrásul a városi levéltárban található egykorú számadáskönyveket használta fel, s ezekben számos értékes adatot talált SCHOLTZ működésével kapcsolatban is. Így megtudjuk, hogy SCHOLTZ a Breznóbánya mellett fekvő Alsólehotáról származott. Nyomdászlegényként került Besztercebányára, s ott nyomdáját — amint GULYÁS Pál is feltételezte⁵ — már 1577-ben kezdte berendezni. A szükséges felszerelés beszerzéséhez azonban nem rendelkezett elég pénzzel, ezért a városi tanácstól vett fel kölcsönképpen 100 forintot. A városi jegyzőkönyv bejegyzése szerint „Dem Christoffen Scholtz aus der unteren Lehotta einem Buchdruckergesellen, ist auff sein suplicirn von des Merten Morbitzers seligen verlassenen Tochterle Erbfall, weil sie noch vnmündig 100 fl. zu Ein vnd Ausrichtung der Buchdruckerey gegen genugsamer versicherung vnd Burgschaft fürzuleihen bewilligte.”

SCHOLTZ a következő évben újabb kölcsönt kért a várostól, hogy nyomdáját gót betűkkel is felszerelhesse. A városi számadáskönyv bejegyzése szerint: „Dem Christoff Scholtz Buchdrucker ist mit bewilligung eines ganzen Ersamen Rhats von Gemayner Stadt gelt, zu erkauffung deutscher Buchstaben, damit er deutsche Buecher auch drucken khönne gegen Verschreibung furgeliehen fl. 30.”

JURKOVICH azonban nem említi, hogy a besztercebányai levéltárban fennmaradt SCHOLTZ Kristóf egyik támogatást kérő beadványa. Ebből az alább közölt iratból további adatokat tudunk meg a nyomda felszereléséről:

„Ehrsamb, Nahmhafft, Wolwese Isonder günstige liebe Herrn, vnnd Patronenn E. N. W. Seundt mein vngespart vnnd vntherthanig Dienste Jed'zeutt. . .

Hienebenn Biett Ich E. N. W. wollenn mir zue guett habenn Meyne langsame zue Kunft Die ich wegnn glaubwirdigenn vrsachenn halbenn, nicht Eher Endenn hab künnenn. Dann wie Ich auf Wien gezogenn gutter Hoffnung daselbst ein Druckerey zue kaufenn, ist mir dieselb So teuer angeschlagenn, dass ich mich derselbenn nitt hab durfenn Vnterstehenn zue zalen, Ja auch kein Heller noch Pfennig hatt borgenn wollenn. Wegenn des Vnfriedes damit wir alhie behefft, Sondern die Sum̃a auf ein mal zue erlegenn begerett hatt. Hab mir derhalbenn furgenom̃enn, das ich auff Wittemberg od'Leübezick verveysenn Vnnd do etwas zue vberkom̃enn gehofft, do Jch Gott lob zue Leübezick Ein Schöne, Newe, Vnvernutzte Schrift Vberkommenn vnnd keufft, Samft Einer Schönnenn Newen Pressenn Welcher mir auch kein Tag Noch Stundt hatt wollenn borgenn, Sond'n die beschlossene Sum̃a auf ein mall erlegenn hab müssenn. Welches Ich Wahrlichenn nicht vermocht, Sondern ein Solchenn für man vberkom̃enn der mir den Rest geliehenn,

¹ *A nyomdászati története. 2. könyv : XVI. század.* Bp. 1927. 84—85. l.

² *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 195. l.

³ *A magyar könyv története 1711-ig.* Bp. 1959. 109—110. l.

⁴ *Besztercebánya múltjából.* Besztercebánya, 1901. 130—131. l.

⁵ *A könyv sorsa Magyarországon.* Bp. 1961. 2. rész 75. l.

damit Ich solch Drukerey ausgezalt, Im Auch wegenn der fuhr Samf dem Rest So er mir geliehenn vnd furgestreckt eine Suma schuldig verbliebenn. Weyl ich Im aber zue Olmücz nit zue zalenn gehabt hatt er mir Solch Druckerey bey Olmücz gelegenn, auf der Oster Arestirt, bis Ich vorgedachtem furmann das beyne erlege als dann Soll mir auch die Druckerey volgen vnd heraus gegebenenn werdenn. Wie Jch dessen (vnter gemelter Osterer Insiegell) guett kundtschaft habe. Nue weil Jch es aber nit vermag dieselb weytter zue fördern, vnd mich verliehenn der zuett ann seer verzerrt mit dem hin vnd wieder Reysenn, Ja auch sonst kein hülff habenn kann vonn meyns Brüderenn, Nach dem Sie Gott mit fewer gestrafft, vndd mir E. N. W. als meyne liebe herrn vnd Patronenn So weit verhelfenn das es So weyt vnd Nahe verkomenn Biett Ich E. N. W. vnterthanig vnd zum demütigtstenn E. N. W. willenn Solch werck vmb Gottes Nahmenn willenn weyter komenn lassenn, vnd mir armen kann Noch hilfflich erscheynē wie vor, damit Solchs alhie bey E. N. W. ind Werck volbracht möchte werdenn, do Jch versprich E. N. W. für Gott, das ich Solchen allen vleysig Nachkomenn wil, vnd meynenn möglichen vleys nit sparenn, wie Jch E. N. W. versprochenenn vnd verbürgett bin, welche auch gescheenn soll zue Gottes lob Ehr vndd Preis, vndd E. N. W. Sampt der liebenn Jugent vndd E. N. W. kinderlein zue Mucz Ehr vnd Fromē, daczue denn Gott gnad vnd segenn verleyhenn wirdt durch vnseren Herren Jesum Christum etc. Bevehl hiemit E. N. W. Inn dem Schucz vndd Schirm Gottes des allerhöchstenn. Vnd Biett vnterthanig vnd demütigtlichenn E. N. W. wollenn mir ein gnedige Antwortt wiederfahrenn lassenn.

E. N. Weysheüttenn

Vnterthanig'vnd dienstwillig'
Christophorus Scholcz
Buchdrucker''

A beadvány keltezetlen, a szövegből azonban kiderül, hogy 1577 elején íródhatott SCHOLTZ ugyanis a betűkészlet és a prés megvásárlásához kér támogatást a városi tanácstól, tehát ekkor a nyomda még nem kezdhetette meg a tényleges működést. Az első ismer. kiadvány⁶ előszavának a kelte 1578. január 31. A nyomda berendezése az előző 1577. év második felében történetelt meg. SCHOLTZ 1577 elején járhatott Lipsésben, s az új felszerelést *húsvétig* kellett kiváltania a hitelezőtől.

SCHOLTZ beadványában hivatkozik arra, hogy a városi tanács már eddig is támogatta őt. Itt elsősorban arra gondolhatunk, hogy SCHOLTZ a nyomda felállításának a tervét ismertette a tanáccsal, s megnyerte a város urainak a beleegyezését.

SCHOLTZ a felszerelést először Bécsben akarta megvásárolni, ott azonban csak nagyon magas áron vehetett volna, s nem állt rendelkezésére elég pénz. Ezért tovább ment, hogy Lipsésben vagy Wittenbergben szerezzé be a szükséges eszközöket. Lipsésben sikerült is egy új, használatlan betűkészletet találnia egy ugyancsak új préssel együtt. Ennek megvételéhez sem volt elég pénze, de akadt hitelező, aki húsvéti lejáratlalt biztosította a hiányzó összeget. Valószínű tehát, hogy a városi tanács SCHOLTZnak erre a beadványára utalta ki a fentebb már említett 100 forintos kölcsönt, s így tette lehetővé a nyomda felállítását.

A besztercebányai műhelyből csak két nyomtatványt⁷ ismerünk, mindkettő 1578-ban készült. SCHOLTZ nyomdája nem nagyon virágozhatott, hiszen az 1577-ben kölcsönvett 100 forintot még 1590-ben sem fizette vissza teljes egészében. JURKOVICH ugyanis idézi a városi számadáskönyv egyik adatát 1590. december 22-ről: „Item dem Hanns Hoffer entricht Vndt bezalt, dasz Gemaine Stadt seiner hausfrauen Erbtail Verwahrung gehalten, Vndt darvon dem Christoff Schultisz buchdrucker Ain gewisse Summa geldes furgeliehen, Welche zum Theil bezalt, zum theil Aber noch Ausstendig ist.” Ebből a feljegyzésből az is nyilvánvaló, hogy SCHOLTZ 1590-ben még mindig Besztercebányán élt, s akkor is nyomdászként említik. Az valószínűtlen, hogy a nyomda 1590-ig folyamatosan üzemelt volna. JURKOVICHnak az a feltevése, hogy a nyomdának „munkája

⁶ PRIBICER: *Tractatus de cometa*. RMK II. 144.

⁷ RMK II. 144. és 145.

volt bőven”, s „messze vidékről itt dolgoztattak a városok és magánosok”, jelenlegi ismereteink szerint alaptalan.

JURKOVICH azonban még egy érdekes adatot talált a városi levéltárban. 1623-ban a nyomdász a szövetséges bányavárosok plénumához fordul támogatásért, hogy Olmützből papírt hozhasson, „weil er sich besorgt es möchte die Druckerey aus Mangel des Papirs nicht fortgehn” — mondja a *Protocollum Judiciale* 1623. szeptemberi bejegyzése. Erről a nyomdászról semmit sem tudunk. SCHOLTZ két kiadványa után a következő, eddig ismert besztercebányai nyomtatvány a XVIII. század második felében jelent meg. Boris BÁLENT⁸ azt a lehetőséget vetette fel JURKOVICH adatainak az ismertetésével kapcsolatban, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, 1620-i besztercebányai országgyűlés articulusait⁹ talán ez az egyébként ismeretlen nyomdász készítette. Bár ez a lehetőség nem zárható ki, a magunk részéről nem tartjuk valószínűnek, hogy az „Articuli diaetales”-nak éppen ez a kiadása jelent volna meg az országgyűlést tartó városban, míg a korábbi és későbbi törvénycikkek Prágában, Bécsben készültek. Azt talán kizárhatjuk, hogy 1623-ban még mindig SCHOLTZ Kristóf lett volna a besztercebányai nyomdász.

DÖRNYEI SÁNDOR

Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása. (Az itt közölt könyvtörténeti apróságot 1937-ben a Magyar Könyvszemle akkori érdemes szerkesztőjének felszólítására vettem papírra. Mikor aztán „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló törvénycikk benyújtása után jobbnak tartotta várni a közléssel, visszakértem és 1938 májusában visszakaptam a kéziratot és mellékleteit; foglalatát néhány srbán sikerült még beiktatnom *Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus* c. dolgozatom kefelevonatába (Irod. tört. Közl. 1938. 124. l.), amelynek ez az illusztrált közlés mellékterméke s egyben az érvelés egyik pontjának részletes kifejtése lett volna. Bár a kérdéstről azóta is esett szó, és SOLTÉSZ Zoltánné (A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. 1961.) néhány könyvészeti adatban s a német és magyar metszetek összehasonlításában néhány ponton tovább is jutott az én megállapításaimnál, úgy hiszem, ma sem érdektelen a régi kézirat, vagy legalábbis az akkor elég nehezen megszerzett metszetmásolatok közlése. Cikkem szövegét teljesen változatlan alakban teszem közzé, de felhívom a figyelmet a SOLTÉSZNÉ említett könyvében található kiegészítésekre. (Az általam felismerteken kívül még két frankfurti Ponciánus-illusztráció mását találta meg a Telamon király (1578) és az Eurialus és Lucretia (1592) kolozsvári kiadásának címlapján.) A hat illusztráció közül hármat a német népkönyv alatt említett legrégibb nyolcadrét kiadásából (1554) ismert változatban is közléteszek, azt a kettőt (2. és 4.), amelyeken a későbbiek során lényeges átalakulás figyelhető meg.

*

A régi magyar nyomtatványok metszeteivel még nem foglalkoztak rendszeresen, legfeljebb más kapcsolatban alkalmilag vagy röviden (pl. CZAKÓ Elemér az iparművészet, GULYÁS Pál a könyvnyomtatás történetének kapcsán). Pedig pusztá számbavételük is fontos művészet-, irodalom- és művelődéstörténeti tanulságokkal járna. E nyomtatványok ritkasága és elszórtsága miatt még ma sem könnyű e feladat, de annál kevésbé lehet várni, hogy a külföld csak azt is elvégezze e munkából, ami egyetemes érdekű. Ha a magyar nyomdai könyvdíszítés sokáig legnagyobbbrészt idegen anyagot másol is

⁸ *Z dejín banskobystričkého knižničarstva*. Banská Bystrica, 1947. 7—8. l.

⁹ *Magy. Könyvszle.* 1918. 79. l.

(hiszen a grafika fejlődése természetesen különösen szoros kapcsolatban van a könyv iránt érdeklődő közönség fejlődésével), egyes régebbi magyar termékek is valószínűleg szöveg jöhetnének az európai grafika történetében, egyes esetekben gyanítható hazai metszetek külföldi elterjedése vagy külföldiek magyar közvetítéssel való továbbterjedése is. Ily megállapításokkal azonban lehetetlen az egész anyag alaposabb összehasonlító vizsgálatát megelőzően előállni, az pedig csak lehetőleg teljes publikálása nyomán vagy azt megelőző összegyűjtése során remélhető. E helyütt csak egyéb irányú tanulmányaim közben elem került néhány adalék kapcsán kívánom felhívni a figyelmet e legutóbb TRÓCSÁNYI Zoltántól¹ is hangoztatott feladatra.

Mint ahogyan egykorú külföldi nyomtatványokban is rengeteg a másolás, és sokszor igen nagy nyomdák is átvettek másuttan metszeteket (vö. LUTHER, J.: *Ideen-derbstahl in dem dekorativen Bücherschmuck der Reformationszeit*. Zeitschrift für Bucherfreunde. I. 2. 463—71. l.), a mi régi nyomdáinkban is állandó gyakorlat volt ez. Valószínűleg a legtöbb oly esetben, amikor a dúcok továbbvándorlására gondoltak, és nyomdatörténeti, nyomdák átvételére vagy legalább szorosabb üzleti kapcsolatra vonatkozó következtetést is vontak ebből, korábban megjelent nyomtatványok metszetének utánzásával van igazán dolgunk. Apró eltérések sok esetben kétségtelenné is teszik ezt.

Különösen gyakori a metszetmásolás legkezdetlegesebb s egyben legkényelmesebb módja, hogy az új dúcra a régi nyomtatványról-metszetről rajzolják és vésik át a körvonalakokat. Az így készült dúcra megfordított kép kerül az új nyomtatványba. Ennek az eljárásnak az eredményeként megfordított képekkel lépten-nyomon találkozunk a régi nyomtatványok ismerői. Magyar vonatkozású nyomtatvány egyes metszetei már 1488-ban is készültek így. (THURÓCZI augsburgi kiadásának ily metszeteiről ld. BAER, Leo: *Die illustrierten Historienbücher des 15. Jahrhunderts*. Strassburg, 1903. 152—4. l.)

A XVI. század magyar könyvnyomtatói közül HELTAIÉK alkalmazták talán legtöbbször ezt az eljárást. MELIUS *Herbariuma* kolozsvári kiadásának a címképéről GULYÁS Pál mutatta ki (*Magy. Könyvszle.* 1929.), hogy elemei a könyv főforrásai közt említett LONICERUS-féle *Kräuterbuch*-ból kerültek ki,² azok tükörképeiként.

A kolozsvári nyomda első nagyobb kiadványainak a címkerei közül az, amely már TINÓDI *Chronicáját* (1554), majd a HELTAI-féle *Agendát* (1559) és a *Decretum* 1572-i kiadását (s valószínűleg ennek nyomán az 1611-i debreceni is) díszíti (alsó részén az oroszlánlő Sámsonnal), tükörképe annak, amely 1532 és 1546 közt egész sor wittenbergi (Georg RHAW-, majd Nickel SCHIRLENTZ-féle) nyomtatvány címkereje volt. (L. J. LUTHER: *Titeleinfassungen der Reformationszeit*. I. — PFLUGK—HARTUNG: *Rahmen deutscher Buchtitel im 16. Jahrhundert*. 1909.) Hasonlóan viszonyul BRENTIUS kátémagyarázata 1552-i frankfurti kiadásának a címkerejéhez az a másik díszes keret, amely HELTAI *Chronicáján* látható, amaz meg már egy 1530-i GRAN-féle nyomtatványról (*Concordantiae maiores*) készült. (Ld. HEITZ—BARACK: *Elsässische Büchermarken*. 1892. 136. l.)

De mindezeknél tanulságosabb példája az említett eljárásnak az a képsorozat, amelyet az alábbiakban eredetije mellé állítva közlünk. E metszetpárokból a második mindegyik esetben kolozsvári nyomtatványból való, mégpedig igen különböző időben

¹ *Régi metszetek. (Kirándulás a magyar múltba.* 1937. 379. l.)

² Megvannak már a latin eredetinek (*Naturalis historiae opus novum*) 1551-i frankfurti kiadásában is, amelyből két példány is van az Akadémiai Könyvtárban. Egyébként az efféle munkák sorban átvették egymás metszeteit, köztük kitűnő művészek alkotásait, így H. I. BEHAMÉIT és Hans WEYDITZÉIT. Ez utóbbiak közül LONICERUSON át a magyar közönségnek is kezébe jutott durva kicsinyítésben a virágkertészetet ábrázoló (a *Herbarium* címképének a felső jobb sarkában); ezt már egy 1532-i augsburgi s egy 1547-i frankfurti nyomtatvány is felhasználta. (L. J. BAER: *Drucke des XVI. Jahrhunderts mit Illustrationen deutscher Künstler*. 1356. sz.)

(1577—1636) készült és különböző tárgyú nyomtatványokból. Mégis valamennyi egyazon német népkönyv metszeteinek — a 4. kivételével ellentétes irányú — utánezata. Az itt baloldalt bemutatott változatok mind a *Die sieben weisen Meister* 1565-ben Frankfurtban Georg RABE-nak és Han WEYGAND örökösének a kiadásában megjelent lenyomata göttingai példányából valók; valószínűleg éppen e kiadás nyomán készültek a kolozsvári metszetek. Még egy 1556-i és 1570-i frankfurti kiadás jöhetne szóba. (Ld. HEITZ-RITTER: *Versuch einer Zusammenstellung der deutschen Volksbücher*. Strassburg, 1924.) A frankfurti metszetek legnagyobb része még GÜLFFERICH Hermannak, a német népkönyvek újszólván végleges alakját megteremtő frankfurti üzem alapítójának, Han WEYGAND mostohaapjának 1554-ben nyomott kiadása (az első nyolcadrét kiadás) számára készült, részben korábbi kiadások nagyobb alakú metszetei alapján. De az itt bemutatottak közül az 5. helyén 1554-ben még egészen más (I.) állott, a 2. helyén pedig egyszerűbb változata, a zenészek nélkül (II.). Viszont a későbbi frankfurti kiadások közül az 1577-iben már ismét egészen más, a mese részleteihez pontosabban igazodó metszetek kerülnek ugyane kettő helyére. A frankfurti metszeteket többé-kevésbé hű utánezatban más kiadások is átvették (pl. az augsburgi MANGER-félék 1580 körül), de a tőlem ismertek egyes apróságokban mind messzebb állnak a kolozsváriaktól, mint az itt bemutatott frankfurtiak.

A közölt metszetek tárgya és helye a német népkönyvben: 1. DIOCLETIANUS (mostohaanyja rágalma miatt) akasztani viszik apja emberei; vele van a pap is; szembe-
lovagol velük az éppen soron levő böles mester; háttérben a domb tetején a vesztőhely. — Ez a metszet áll a címlapon és egyes lenyomatokban a vesztőhelyre vitelről szóló mind a hét fejezet előtt, másokban egy másikkal változtatva. — 2. Lakmározó, zeneszónál mulató társaság: az asztalnál két idősebb s egy fiatalabb férfi társaságában egy nő; egy fiú éppen a boroscancsóknál tevékenykedik. Ez az első szövegbeli kép; oda, miután a dúc amúgyis kéznél volt, úgy látszik, azon a címen került, hogy a császár első házasságáról van szó; ez az illusztrációja a császárné utolsó elbeszélésének is (az összehasonlító irodalomtörténetben szokásos megjelölése szerint: *Inclusa*), s ehhez illik is leginkább, továbbá az ifjú császár elbeszélése első részének (*Vaticinium*): ehhez az a kép illik jobban, amely az 1577-i kiadásban mindannyiszor az itt közölt helyébe lép. — 3. PONTIANUS találkozása hét éve nem látott fiával.³ — 4. Az első mester, BANCILLAS példázatának (*Canis*) illusztrációja: a vitéz éppen kardját rántja az elfőtte lapuló hú kutyára, melyet gyermeke gyilkosának hisz, a szoba másik végében a felfordított bölcső, mellette a kutytól megölt kígyó, fenn a sólyom, amely a kutya a veszedelemre figyelmeztette, középen a gyöngyös ablak előtt a jajveszékélő anya. — 5. A császárné harmadik példázatának (*Gaza*) illusztrációja: egy ifjabb vitéz lóháton, mögötte egy idősebb gyalog: a példázatban a kincsrabló apa és fiú. — 6. A császárfi példázatának keretéhez (*Vaticinium*): az apa önt vizet fia kezére, az anya tartja a kendőt az ablakban látható madár jövendölése értelmében.

A metszetek itt jobboldalt bemutatott mását a következő magyar históriák egyes kiadásaiban láttam (valószínűleg van még e sorozathoz tartozó metszet olyanban is, amelynek nincs példánya a budapesti könyvtárakban): 1. SZEGEDI VERES Gáspár: *Titus és Gisippus* (1578) címlapján, arra a részletre alkalmazva, ahol a magát gyilkosnak mondó GISIPPUS vesztőhelyre viszik. 2. BOGÁTI FAZEKAS Miklós: *Szép história az tökéletes asszonyállatokról* (1577) címlapján és a verses FORTUNATUS (év n.) harmadik részében („agitur iam hic de convivio et fortuna dicti Fortunati”). Az egy nőt több mulató férfi társaságában bemutató kép az előbbihez sem nagyon illik az akkori szokások szerint sem, az utóbbi helyen meg sem FORTUNATUS, sem a király lakomáján nincs szó asszony jelenlétéről, ellenben arról igen, hogy a király minden urat elhivattat, s FORTUNATUS-

³ A harmadik metszetről e közlésből technikai okból kimaradt.

I

II

1a

1b

2a

2b

4a

4b

5a

5b

6a

6b

nak ebédjére is teljes udvarával hivatalos. 3. A *Fortunatus*ban a negyedik részhez, ahol a hős „szép sereggel” s nyilván maga is fegyveresen a császár szolgálatába szegődik, továbbá RÁSKAI *Vitéz Franciskója* 1601-i kiadásának a címlapján; itt — úgy látszik — Franciskónak vagy Lorán néven bujdosó nejének a királyi udvarba érkezését ábrázolja. 4. HUNYADI Ferenc trójai históriájának 1631-i kiadásán. Minthogy a mű a nő miatt keletkezett trójai háborúról szól, a kiadó jogcímet talált arra, hogy e kiadványában is felhasználja azt a képet, amelyen jajveszékélő nő és kardot rántó férfi látható; a többi jellegzetesebb részlet s az egész egysége nem számít. 5. ILLYEFALVI *Jephtájának* 1590-i és 1597-i, CSÁKTORNYAI *Erős Ajax és Bölcs Ulixesének* 1592-i, valamint SZENTMARTONI B. János *Az tékozló fiúnak históriája. Az vasról való ének* 1636-i kiadásán; itt nyilván az utóbbi énekre vonatkozik a metszet, minthogy a kétféle vitézen láthatók a vas hasznának bizonyítására felsorolt fegyverek és lőszerszámok. 6. BOGÁTI FAZEKAS Miklós: *Aspasia asszony dolga és az jó erkölcsű asszonyoknak tüköre* (1591). Hogy melyik részre gondolt a kiadó a dúc kiválasztásakor, itt nem is dönthető el egészen.

A frankfurti és a kolozsvári metszetek a 4. kivétellel mind ellentétes irányúak. A frankfurtiak mérete kb. 53 × 70 mm, a kolozsváriaké itt-ott azáltal tér el kivált a magasság irányába 1/2—1 1/2 mm-rel, hogy a metsző a keretet kissé odább, a fólalok lába alatt vagy fejük fölött lejjebb vagy följebb vonta meg. Legtöbbjükön a fólalok körvonalainak utánzása egészen pontos, ellenben azok kitöltése, a háttér és a közök rovátkolása eltérő: a kolozsváriak technikája kezdetlegesebb, merevebb, s pl. egyes arcok, különösen a szakállasok egészen furesán hatnak éppen a körvonalak kitöltésének elégtelensége folytán. De egyben-másban tudatos szabadság is fölismerhető a magyar utánzatokban, s eltérő látásmód, valamelyes egyéni fantázia nyomai állapíthatók meg. Az 1. képen pl. a lovon érkező mester kezébe ostort ad a kolozsvári ismeretlen, a két őrt szuronyallátja el, s mögöttük többet is sejtet; a császárfi nála szakálltalan, feje födetlen, a ruházatban különösen feltűnő még az örök lábbelije. Az egyetlen nem tükörképszerű utánzat (4.) a szoba tágasabbnak tűnik azáltal, hogy a férfi és a nő nincs oly közel egymáshoz, és ez természetesebbé is teszi a helyzetet; a vonalak itt is sokkal merevebbek, a férfi is, a nő is egyenesebben áll, s ezáltal nem látszik amannál a sújtás lendülete, emennél a bölcső fölé hajlás, és termetük, kivált a férfié, kisebb, areukon nincs a fájdalom kifejezése, a kutya a felemelt kard előtt lapul, míg az eredetin örvendezve köszönti gazdáját. A 6-on eltérő a kancsó és mosdótál nagysága s az előbbi alakja stb. Részletes összehasonlításból a grafikai stílustörténet s a művelődéstörténet egyaránt meríthet tanulságokat.

WALDAPFEL JÓZSEF

Egy kis példányszámban megjelent régi magyar könyv. Az egyleveles nyomtatványok közül a temetési kártára vonatkozólag már tettünk kísérletet a megrendelési példányszám keretének a meghatározására.¹ A többlevelesekre azonban ilyen szabályt — elégséges adatok hiányában — ma még nem állíthatunk fel. Igaz, hogy TÓTFALUSI KIS Miklós 1698-ban arról panaszkodott, hogy idehaza „több(ny)ire a [könyvnyomatói] szegődött munka vagy 50, vagy 100, vagy legfellyebb 200 [példány], és így nem méltó annyi munkát tenni érette.”² Ez a keserű kifakadás azonban határozott keretet nem nyújt, ezért ma még inkább csak a legnagyobb és a legkisebb mennyiséget lehetséges körülhatárolnunk.

A legnagyobb példányszámúnak — a piaci vásárra kerülő nyomtatványokat egyelőre nem számítva — a SZENCI KERTÉSZ Ábrahámtól 1660—61-ben kinyomatott váradi bibliát tarthatnók, ha BOD Péternek azt az értesülését, hogy e kiadvány 10 000 példányra tervezetett, egykorú adattal is támogathatnók. Ezzel szemben a korban sokkal közelebb

¹ HEREPEI János: *XVII—XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványok.* (Kézirat.)

² M. TÓTFALUSI K. Miklósnak ... *Mentsége.* Kolozsvár, 1902. 38. 1.

élt TÓTFALUSI csupán 1500 kötet elkészüléséről tud.³ Ez a tudósítás azután sokkal valószínűbbnek is látszik, különösen ha figyelembe vesszük a kötetek ívrét alakját és 1061 lapnyi terjedelmét, vagyis a felhasznált hihetetlenül nagy papirosmennyiséget, ez ugyanis másfélezer kötetnél 398 000, tízezernél pedig 2,653 000 ív-szükségletnek felelne meg. Helyette inkább magának TÓTFALUSinak azokra a kiadványaira hivatkozhatunk, mint legnagyobb példányszámban megjelent régi magyar nyomtatványokra, amelyeket az 1685–87. években nyomtatott ki Amstelodamban.⁴ Ezek voltak: a teljes biblia 3 500, a zsoltárok 4 200 és az újszövetség hasonlóképpen 4 200 példányban.⁵

A magyar nyelvű vásári kiadványok közül pedig kelendőség tekintetében kétségtelenül a naptárak érték el a legnagyobb számot. Igaz ugyan, hogy ahány állandóbb jellegű nyomda volt Magyarországon és Erdélyben, ugyanannyi naptárkiadvány jelent meg évente. Így Kolozsvárt is *Új és Ó Kalendárium* címmel 16° nagyságban 40 számozatlan levelen esztendőnként valóban több ezer példányban nyomtatták.⁶ Ennél azonban még nagyobb mennyiséget ért el TÖLTÉSI István komáromi nyomdász naptára. TÖLTÉSinek ugyanis I. JÓZSEFTŐL 1705-ben azt a kiváltságot sikerült megszereznie, hogy magyar nyelvű kalendáriumot Magyarországon 15 esztendeig csakis ő nyomtathat.⁷ Így a XVIII. század folyamán e kiadvány az évenkénti 84 000 példányszámot is elérte.⁸

Természetes, hogy ilyen hatalmas szám mellett mélyen eltörpülnek a TÓTFALUSITÓL közölt adatok, az alábbi idézetben azonban még azoknál is jóval kisebb példányszámról számolhatunk be. Ugyanis SZÉCHI SERES István, Kolozsvár város 1621. évi egyik sáfárpolgára, számadáskönyvében feljegyezte, hogy március 30. és 31. napján Kolozsvárról körülbelül 33 egyházi és világi kiküldött vett részt a kancelláriusné temetésén Szentterzsbeten.⁹ Tudjuk, hogy három hónappal ezután történt elfogatásáig a színleg unitárius, valójában azonban szombatos hitet követő PÉCSI Simon volt Erdély kancellárja. Felesége KORNIS Judit, homoródszentpáli KORNIS Farkas udvarhelyi főkirálybíró és felesége, BETHLEN Krisztina leánya. Elképzelhető, hogy e temetés ünnepség mennyire nagyszabású lehetett! Tudjuk azt is, hogy a szertartáson RADECIUS Bálint unitárius püspök latin orációt deklamált, ifjabb VARSÓCZI János, a kolozsvári unitárius iskola lektora pedig latin nyelvű halotti versezetet mondott. RADECIUS beszéde és VARSÓCZI verse közös kiadványként még ugyanebben az esztendőben Kolozsvárt nyomtatásban is megjelent.¹⁰ 1621. április 18-án erről a kiadványról jegyezte fel a megnevezett sáfárpolgár, hogy „az bezuletes Tanaczi zamara 25 exemplarban” nyomtatták ki.¹¹

Ebből az idézetből megtudjuk, hogy e kiadványt 1621. április 1-től 18-ig terjedő időben szedték és nyomtatták, hogy mindössze csak 25 példányban készült. E mennyiség maga is bizonyosságot tesz róla, hogy könyvárusi forgalomba nem került, hanem csak megtiszteltetésképpen ajándékozhatták a kiválasztott kitűnőségeknek.

HEREPEI JÁNOS

³ NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története*. Magyar Könyvszle. 1901. 287. l.

⁴ *RMK I.* 1324., 1345., 1346., 1359.

⁵ M. TÓTFALUSI *Mentsége*. 2. l.

⁶ *I. h.* 39. l. és *RMK. I.* 1114. stb.

⁷ SZABÓ Károly: *Magyarországi régi nyomtatványok (1473–1711)*. Könyvkiállítási emlék. Bp. 1882. 155. l.

⁸ BALLAGI Aladár: *A magyarországi nyomdászat. 1711–1848*. 160. l.

⁹ A Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1621.: 192. és 233. (A kolozsvári Állami Levéltárban.)

¹⁰ GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. 2. köt. 392., 516. l. és *RMK II.* 418.

¹¹ Sáfár-számadáskönyv. 1621.: 195.